

שער שני

**תכנון מלמעלה: הרס יצירתי, בנייה
ושיקום**

סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בישראל

נועם לשם ואיילה רונאל

מבוא

מאמר זה עוסק בהיסטוריה המרחבית של הכפר הפלסטיני סלמה ושל שכונת כפר שלם שהוקמה בשטחו. אף על פי שבמרכזו של המאמר עומד מקום צנוע למדי הן במידותיו הפיזיות והן ברישום שהותיר על המפה ההיסטורית, יש בו כדי לאתגר כמה מהתפיסות הרווחות באשר לפעולת הזיכרון במרחב ולערער על מנגנוני כוח הפועלים בו. דרך ניתוח המקום וההיסטוריה של סלמה/כפר שלם אנו מבקשים להציע מתודה ביקורתית שמעמידה במרכז את רישומה של ההיסטוריה בחומרי הגלם הפיזיים והתרבותיים שדרכם אנו מבינים ומבינים את המרחב.

היחסים בין תושביה היהודים של שכונת כפר שלם ובין העבר הערכי של המרחב שבו הם חיים חורגים מהצימוד הבינארי של זיכרון ושכחה. גם המרחב שאנו עוסקים בו אינו אלא אוסף של מקומות ומשמעויות, ריבוי שפורע פעם אחר פעם קטגוריות של ארגון, ייצוג ושפה. ברצוננו לטעון שריבוי זה פורם את מערך הכוחות המארגנים ומתחזקים את המרחב הישראלי וחושף את מוגבלויותיו של השיח הטריטוריאלי הלאומי ואת הלכידות הנרטיבית שעליה הוא נשען. בה בעת, אי-אפשר לטוות היסטוריה מרחבית בסלמה/כפר שלם בלי להבחין בטביעת האצבע של האסון: במרחב המדובר נרשמו ונרשמות עקבות גלויות יותר או פחות של אלימות מרחבית, הרס, פליטות ועוני.

בניגוד לתפיסה הרואה את העבר הערבי-פלסטיני ואת ההווה היהודי-ישראלי כשני גורמים סותרים ומתנגשים, שכונת כפר שלם אינה שוכחת את סלמה. ליתר דיוק, כפר שלם אינה מצליחה לשכוח את סלמה, ואולי אינה יכולה. כדי להציג ולהאיר את הנחת המוצא הזאת אפשר לחזור אל אחד מרגעי האלימות שהתרחש שלושה או ארבעה ימים בלבד לאחר שנכנסו הכוחות הישראליים לכפר בסוף אפריל 1948. מזמן שאולצו בעליהם הערבים של בתי הכפר לברוח בימים שקדמו לפלישת הכוחות הישראליים במבצע "חמק", ועד שהחלו הבתים להתאכלס בפליטי מלחמה ובמהגרים יהודים בשבוע השלישי של מאי 1948, הם עמדו ריקים (גולן 1991). לכאורה, היעדרם של התושבים הערבים היה אמור לסמן את סופו של המאבק המזוין בין הלוחמים הערבים בכפר ובין הכוחות הישראליים שהתמקמו בפאתיה המזרחיים של שכונת התקווה.¹ עם

1. על השתלשלות אירועי מלחמת 1948 באזור הכפר סלמה ראו גולן 1991, 72; 2001, 87; 125-126; Morris 2004, 217.

זאת, באחד הימים הראשונים של חודש מאי, פחות משבוע לאחר כיבוש הכפר, נכנסה קבוצה מתושבי שכונת התקווה לכפר הנטוש ושרפה בו בתים אחדים (Morris 2004). ייתכן שלא היה זה אלא מעשה נקמה. אך התרוקנות הכפר מתושביו הערבים לא רוקנה את סלמה ממטעניו הסימבוליים, ובתי הכפר המשיכו לשאת את הזרות המרחבית בעיניהם של תושבי שכונת התקווה. משמעויותיו הפיזיות והסמליות של הכפר המשיכו לתבוע מקום גם כעבור עשרות שנים, ובעצם עד ימינו אלה.

בפרק זה אנו מבקשים לבחון את המשמעות המתמשכת של השרידים הפלסטיניים במרחב הישראלי ואת האופן שבו "כל מה שנותר" – כשם מחקרו הנודע של ההיסטוריון הפלסטיני ואליד חלידי (Khalidi 1992) – ממשיך להיות גורם מכריע בארגון המרחב הישראלי על ביטוייו הפיזיים והסימבוליים כאחד. מלבד החקירה של סלמה/כפר שלם, המאמר מציע מסגרת תיאורטית שדרכה אפשר לערער על כמה מהנחות היסוד המרכזיות של השיח על זיכרון ומרחב בישראל. במקום זאת, ברצוננו להציע פרקטיקה ביקורתית שמתמקדת בשרידות של הארכיון המרחבי בישראל, באופן שבו הוא מעצב את ההווה החברתית-תרבותית ובאופקים הפוליטיים הגלומים בו.

אנטי-מחיקון: שרידות חומרית והארכיון המרחבי

המושג "היסטוריה מרחבית" (spatial history) הופיע לראשונה לפני כשני עשורים בספרו של פול קרט (Carter) *הדרך למפרץ בוטאני (The Road to Botany Bay)* (1987) והיה מאז לאחת מאבני היסוד בניסוח היחסים שבין מרחב להיסטוריה בחשיבה הפוסטקולוניאלית. במהלך הספר בוחן קרט את מגבלותיו של הדיון ההיסטורי המצמצם את ההיסטוריה לכדי כמה שעליה משוחק מחזה וממקם את ההיסטוריון בעמדת הצופה המאחד את ההתרחשויות לרצף מאורגן וקוהרנטי. הרדוקציה של המרחב לפלטפורמה סבילה שעליה מתרחשת העלילה מניחה שתי הנחות משלימות: ראשית, שהאירוע ההיסטורי מתקיים בממד אחד, ממד הזמן, ושנית שהוא נע תמיד אל עבר התגשמות טלאולוגית. כשהמקום והמרחב מנוטרלים מכישלונות, סתירות ומאבקים, אפשר לצייר בנקל תנועה היסטורית שראשיתה בכאוס ופתרונה בארגון סדור. זו הסיבה, טוען קרט, שתפיסת ההיסטוריה הזאת מזוהה יותר מכול עם אוסף ההנחות שגויסו להצדקת המפעל האימפריאלי, שפעל לנטרל את הדיון הקונקרטי על טריטוריה, גבולות ומשאבי קרקע לטובת עיסוק מופשט בעיצוב, הסדרה והרחבה של הקוסמולוגיה האירופית (Lestringant 1994).

לכאורה, הביקורת של קרט אינה חורגת מהדיון הפוסטקולוניאלי שהתפתח מתחילת שנות השמונים של המאה ה-20 בניסיון לבחון מחדש את גבולות

ההיסטוריוגרפיה האירופית.² עם זאת, עיקר עניינו הוא לבחון פרקטיקה מחקרית חלופית לביקורת המרחב: במקום לראות במרחב ההיסטורי גורם טבעי, סביל ונתון באופן אובייקטיבי, קרטרי מפנה את המיקוד אל מה שהוא מכנה "היסטוריה מרחבית", כלומר מגוון הפרקטיקות שדרכן מצהירה תרבות על קיומה במרחב. אלה מתגלות מתוך חזרה מפוכחת אל ארכיון המסמכים, המכתבים והמפות המתעדים את המפגש שבין מרחב לתרבות ואת האופן שבו הם מותירים רישומים הדדיים, מובהקים יותר או פחות. זוהי חזרה למרחב כאוסף של צורות פיזיות וייצוגים תרבותיים שנכרכים אלה באלה, וזיהוי של תנועה היסטורית לא-ליניארית, רוויה בסתירות ובחזרות. מבין שלל הייצוגים הפיזיים והסמליים שבהם עוסקת ההיסטוריה המרחבית, השפה היא האתר שבו משתמרת באופן הברור ביותר ההיסטוריה האימפריאלית, לא בגלל יכולתה לתאר נכוחה את אירועי העבר, אלא מפני שהיא עצמה משמשת כלי מרכזי בייצור הרעיוני של המרחב הקולוניאלי (שם, 64) ומשמרת את הסתירות והכשלים שהיו ועודם חלק בלתי נפרד מתהליך זה. במילים אחרות, הדגש מוסט מניתוח הבניה אידיאולוגית סדורה וכוחנית אל נקודות השבר בתהליך ייצור המרחב. זהו ניסיון להבין מהם התנאים המאפשרים את היווצרותן של "הפרעות מרחביות", וכיצד הן משליכות על מארג הכוחות הפועל על מרחב זה ובתוכו.

החזרה אל הארכיון המרחבי אינה יכולה להיעשות מבעד לצעיף נוסטלגי שתר אחרי מקור אבוד. הניסיון לבודד רגע היסטורי אותנטי שלמולו אפשר למדוד התפתחות והשתנות פועל נגד הפוטנציאל הגלום במרחב לקיום סינכרוני של שכבות היסטוריות שונות ואף סותרות. נוסף על כך, השאיפה הכמוסה לבודד מרחב "מקורי" מסתכנת בפטישיזציה של הילידות וברומנטיזציה של הנוף הילידי. מהלך אנכרוניסטי השואף לשחזר את הנוף הילידי ה"טהור" כפי שהיה כביכול טרם השחתתו, משכפל מדעת או בבלי דעת את תבניות הייצוג הקולוניאליות המרדדות את ההבדלים ומוחקות את מגוון המשמעויות הגלומות במרחב הנכבש ואת השונות בין האנשים המאכלסים אותו (Griffiths 1994). הפיתוי הגדול בנוסטלגיה מעין זו, טוענת גיאטרי ספיבק (Spivak 1976), טמון באשליה שאפשר לאחד את ההטרונגניות המצויה בסימן ההיסטורי או המרחבי ולהכפיפו למשטר שיחני מונוליתי. בהמשך הדברים נציג כיצד אשליית הכפיפות של המרחב נכשלת פעם אחר פעם גם בביטוייה הפיזיים וגם בחוסר יכולתה

2. כוונתנו בייחוד לדיון שפתחה קבוצת חוקרים בהודו, בבריטניה ובאוסטרליה, שייסדו את התחום המכונה "לימודי מוכפפים" (subaltern studies) וריכזו את עניינם הביקורתי בבחינת האפיסטמולוגיה הלאומית והאופנים שבהם היא שזורה בשיח הקולוניאלי האירופי. ראו גם; Prakash 1990; 1992; Chatterjee 1994; Chakrabarty 2000.

להתגבר על המשקעים המרחביים הנותרים ותובעים את מקומם. שלא כמו כרוניקות היסטוריוגרפיות אחרות, ההיסטוריה המרחבית של סלמה/כפר שלם אינה יכולה להיכתב "מהתחלה". אפשר כמובן לתאר את רצף האירועים שהוביל להפיכת הכפר הערבי סלמה לשכונה העירונית כפר שלם: הקרבות של 1948; התיישבותם של מהגרים ופליטי מלחמה יהודים בבתי הכפר הערבי ובצריפי המעברה שהוקמו סמוך אליו; סיפוח שטחי הכפר לשטחה המוניציפלי של תל-אביב; הדמוגרפיה האתנו-כלכלית שהובילה כבר בחודשים הראשונים לעימותים בין התושבים לבין עצמם ובינם לבין רשויות המדינה והעירייה. גם ההמשך – הידרדרות השכונה לאחת משכונות העוני בפריפריה הדרומית-מזרחית של תל-אביב וחיזורותה בשוליים הפיזיים והחברתיים של המטרופולין – עובר בין אבני דרך מוכרות בהיסטוריה החברתית, התרבותית והפוליטית של המרחב הישראלי. על אף חשיבותם של הפרקים הללו בהיסטוריה של סלמה/כפר שלם ושל העיר תל-אביב, ואף שהעיסוק בהם יכול להרחיב את מאגר הידע ולהאיר שוב את הכוחות שפעלו על המרחב העירוני ובתוכו, הרי שהם יספקו מידה מוגבלת למדי של תובנות חדשות באשר ליחסים העדינים שבין עברו של המקום להוויתו. כוחן של כרוניקות היסטוריות מסורתיות – התפתחות קוהרנטית של האירועים זה מתוך זה, מעשים ותוצאותיהם, הסדרת הזמן לנרטיב שבו אפשר להצביע על לפני ואחרי – מתגלה לעתים גם כחולשתן הגדולה, כשהמציאות המרחבית חושפת סתירות וניגודים שאינם מתיישבים עם ליניאריות היסטורית.

מעניין שעל אף התפתחויות חשובות במחקר הביקורתי על התעצבותו של המרחב הישראלי בשנים האחרונות, ניכר שהמרחב עצמו עדיין נתפס כזירה סבילה שנשלטת בידי כוחות פוליטיים: כך אנו למדים שהמרחב שמדינת הלאום הישראלית שאפה לעצב בדמותה (האמיתית או המדומיינת), שהיא ראתה בו שיקוף מובהק של שאיפותיה ונסמכה עליו לעיצוב זהותם של חברי הקהילה הלאומית המדומיינת, מרחב זה הוכנע ונכבש וטוהר מכל מרכיב שעלול לקרוא תיגר על לכידות הטריטוריה ועל לכידות הסיפור שסיפר לעצמו הקולקטיב הישראלי על ההתערות במרחב. מה שלא תאם את הפרוגרמה האידיאולוגית של המרחב הישראלי המעובֵּר נדון להימחק, להיעלם מעל פני השטח, להימחות מדפי ההיסטוריה ולהיקבר "כדרך כל עבר ששקע" (יהושע 1972, 51).

כדאי לשים לב בעיקר לעיסוק החוזר ונשנה במושג המחקר כדי לתאר את האופן שבו הועלמה ראשית הנוכחות הערבית מהמרחב הישראלי ונדחקו כעבור זמן גם כל הגורמים שלא הלמו את המטא-נרטיב הציוני, כגון יהודים יוצאי ארצות ערב וצפון אפריקה. הדומיננטיות של המחקר בניתוח הביקורתי מקורה בניסיון להצביע על הברבריות הגלומה בפרויקט המרחבי הישראלי ו"להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה" (בנימין

1996, 313). כך לדוגמה, באחד המחקרים הביקורתיים החשובים של השנים האחרונות מתוארת הטרנספורמציה של יפו מעיר ערבית לעיר עברית כ"פקודת מחיקה":

לא מחיקה סלקטיבית של אירועים כאלה או אחרים, אלא מחיקה מוחלטת של כל הסיפורים, של כל הזיכרונות על גוני גוניהם, ושל כל החומרים שמהם הם היו עשויים, ומניעת כתיבתם של סיפורים עתידיים. המעבר מערבית לעברית פירושו מחיקת כל מימד של החיים הרשמיים, הציבוריים, התרבותיים, והפרטיים שהתקיים קודם. כל הטקסטים של יאפא נמחקו [...] כל חייה הקודמים היו כלא היו. (רוטברד 2005, 200)

מחיקה אינה רק הרס, חורבן או חבלה, אלא העלמה מוחלטת. אך מהי מחיקה מרחבית? האם היא באמת אפשרית? המחקר הפוסטקולוניאלי שבחן את הפרקטיקות שבאמצעותן עוצבה תפיסת העולם (תרתי משמע) הקולוניאלית³ מציע הקשר רחב יותר להבנת הבעייתיות של מושג המחיקה. מתוך הדיונים הללו עולה שהמחיקה, קרי ריקון סלקטיבי של המרחב מאובייקטים פיזיים וממשמעות סמלית, כרוכה לבלי התר במפעל הכתיבה רחב ההיקף שליווה את מסעות הכיבוש האירופיים: במושגיו של מישל דה-סרטו (de Certeau 1984), "כתיבה" היא הפעולה הקונקרטיה היוצרת, בתנאיה שלה – במרחב הריק (*un espace propre*) של הדף – טקסט שזוכה לשלוט בחיצוניות שממנה התנתק בתחילה". בהקשר דומה מצביעה לואיז בית-לחם (Bethlehem 2006) על האופן שבו הכתיבה האימפריאלית, בעיקר כפי שהיא באה לידי ביטוי במיפוי העולם ובייצוגו הוויזואלי על פני רשת של קואורדינטות כרטוגרפיות, מגלמת את המחווה המכוננת של הקולוניאליזם, קרי סימון יעדים ריקים שכמו ממתנים לגילוי והכללתם בקוסמולוגיה סדורה של שליטה על משאבים חומריים ואנושיים.

ואולם, דווקא לנוכח מרכזיותו של מושג המחיקה במסעות הכיבוש האירופיים מתעוררת השאלה אם התמקדותה של הביקורת המרחבית הישראלית במושג זה אינה מחזקת את התבנית הטקסטואלית התובעת שליטה על המרחב דרך ייצוגו על הדף, במונחיו של דה-סרטו. לשון אחר, האם ההיסטוריוגרפיה המרחבית הביקורתית מצליחה להתגבר על התשוקה שאחזה בשרטטי המפות וברשמי יומני המסע מהרנסנס ואילך ללכוד את המרחב דרך כתיבתו ושכתובו? האם אכן כל מה שנותר מהמרחב הוא הטקסט על אודותיו? ההיסטוריה המרחבית של סלמה/כפר שלם פועלת במידה רבה כאנטי-מחיקון: כשם שההתקן המיוחד שהותקן במכשירי טלוויזיה בשנות השבעים

3. מתוך הקורפוס הספרותי הענף בתחום נציין אחדים שבלטו בעינינו: Noyes 1992; Darian-Smith et al. 1996; Lestringant 1994; Ryan 1994; 1996.

שחזר את צבעי השידור שחסמה רשות השידור, כך ההיסטוריה המרחבית מאפשרת לראות שוב את מה שהפך, בפריזמה ההיסטוריוגרפית המקובלת, לחסר משמעות וזניח עד שנדמה שהוא נמחק ואיננו. ממש כמו שידורי הצבע, המרחב הישראלי עמוס באותות ובסימנים שנוכחותם נחסמת ומטושטשת הן על ידי מנגנוני כוח המעוניינים להעלים את האמביוולנטיות, ההטרונגויות וחוסר הקוהרנטיות המרחבית, והן על ידי קונוונציות מחקריות שמעקרות מנעד רחב ומורכב של תופעות ותהליכים. כדי לבחון את החלופה המתודולוגית של ההיסטוריה המרחבית, נציג כמה אופנים שבהם נסדק ההיגיון ההגמוני בנקודות המפגש שבין דמיון ומקום, שפה ואובייקט, עבר עיקש ועתיד מדומיין.

זמני באופן קבוע: שיהוי והיווצרות משקעים מרחביים

בישיבה שגרתית של ועדת השמות הממשלתית ב־28 באוקטובר 1952 אושר שינוי שמו הערבי של הכפר סלמה לכפר שלם (קדמון 1994). בראי התקופה היה זה עניין שבשגרה: באותה הישיבה שונו שמותיהם של מקומות רבים אחרים – ואדי אל־עוג'א שונה לנחל הירקון, תל אל־אשפר הפך לתל חפר – ובמרוצת העשור הראשון להקמת המדינה שונו עוד אלפי שמות של יישובים, תצורות טופוגרפיות, אתרי פולחן ואתרים בעלי חשיבות היסטורית.⁴ על פניו נראה שלפנינו פרק נוסף בסיפור המחקר המרחבית שהתרחשה ברחבי הארץ, פורסמה ברשומות הפומביות והוטבעה במפות הרשמיות של המדינה (Benvenisti 2000). מעניין לגלות אפוא שבשופרה הרשמי של העירייה, *ידיעות עיריית תל אביב־יפו*, חוזר ומופיע השם סלמה לא פחות משלוש פעמים בהקשר של מפת "משכנות עוני ואזורי מגורים לקימום" שהכינה מחלקת ההנדסה והתכנון של העירייה באוגוסט 1953, פחות משנה לאחר ששונה שמו של הכפר: פעם אחת הוזכר השם בהתייחס לכפר סלמה עצמו ועוד פעמיים כדי להצביע על שתי המעברות שהוקמו ממערב ומדרום למרכז

4. תהליך שינוי שמותיהם של מקומות בניסיון לעברת את המרחב נדון בהרחבה בכמה מחקרים בעבר, וראו לדוגמה Azaryahu 2000; Benvenisti 2000; Falah 1996; and Golan 2001. מפאת קוצר היריעה לא נסקור בפירוט את התהליכים ההיסטוריים של כיבוש המרחב הישראלי הן על ידי הפעלת כוח צבאי והן על ידי שינוי היבטים סמליים שדרכם מקבל המרחב משמעות תרבותית ופוליטית־אידיאולוגית, כפי שאפשר למצוא בספרות המחקר הקיימת. אף שגם ענייננו הוא תהליכי עיצוב המרחב והניסיונות לשנות את המשמעות התרבותית־היסטורית הטמונה בו, אנו מסיטים את הדגש אל הדינמיקה של התהליכים הללו, לאופן שבו הם מותירים עקבות ולמרחבים שעליהם הופעל הכוח.

הכפר: סלמה א וסלמה ב (ראו מפה 1). האם היתה זו רשלנות, טעות אנוש? הייתכן שמהנדסי העירייה לא היו מכותבים של ועדת השמות הממשלתית? תהיה זו כמובן הפרזה לומר שהשארית השם הערבי סלמה נעשתה בכוונת מכוון, אך אי-אפשר לפטור את המקרה הזה כאנקדוטה שולית. ואכן, מקרה נוסף מחודש מאי של אותה השנה מעורר בחינה מחודשת של הדינמיקה שבין הכוחות הפועלים לשינוי אופיו הסימבולי של המרחב. במכתב לוועדת השמות הממשלתית מלין ממלא מקום ראש עיריית תל-אביב דאז, חיים לבנון, כי:

קשה לעקור בבת אחת את שמות השכונות ביפו ובכפרים הנושאים שסופחו לשטח שיפוטה של העיר תל-אביב – שמות שנשתרשו במשך שנים רבות. כמה משמות השכונות הוחלפו אמנם, בהסכמתה של עיריית תל-אביב, בשמות עבריים. בין השמות המוחלפים שנשתרשו כבר: [...] "כפר שלם" במקום "סלמה"; "קרית שלום" במקום "אבו כביר". אבל אנו סבורים, שעם קביעת שמות קבועים לרחובות ביפו, יתבטלו מאליהם שמות השכונות, גם אלה שנשארו עדיין מירושת הערבים.⁵

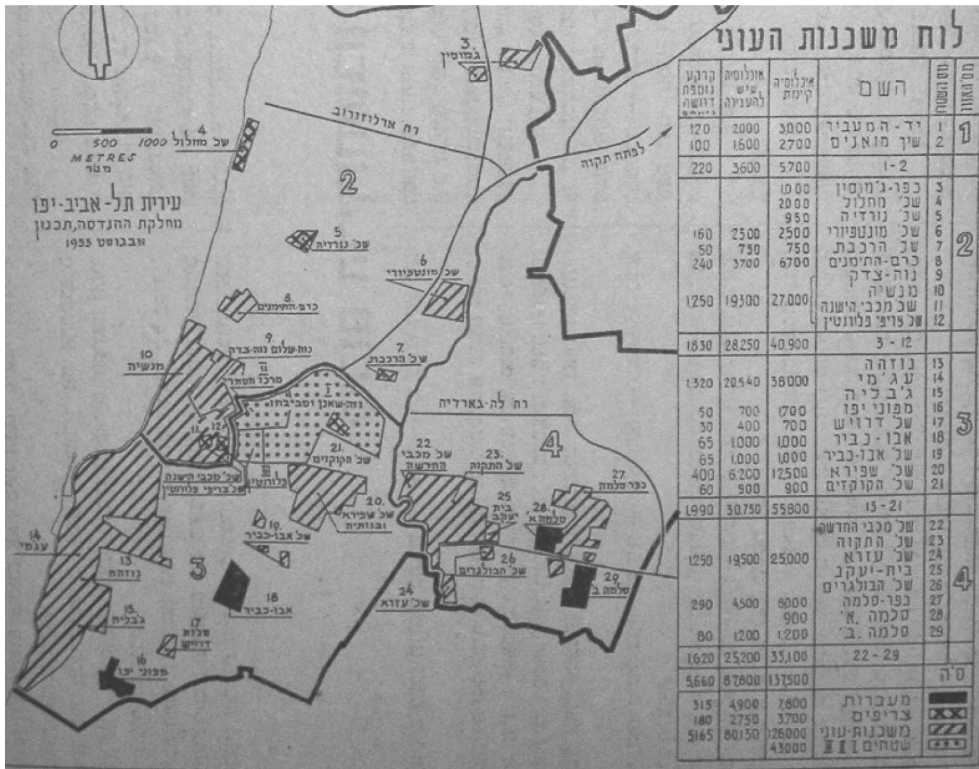
לבנון מציין במכתבו כמעט את המובן מאליו: שמות הופכים להרגל, ומהרגלים קשה להיגמל. אך הוא אינו מסתפק באפולוגטיקה ויוצא גם בהאשמות: בהזדמנות זו עלינו לציין, לצערנו, שדווקא מוסדות ממשלתיים – משרדי הגיוס, מחלקות מסים וכו' – מוסיפים עד היום להשתמש בפרסומיהם בשמות ערביים לרחובות יפו, גם לאלה שנקבעו להם כבר שמות עבריים [...] מן הראוי שוועדת השמות הממשלתית תעיר את תשומת-לבם של כל משרדי הממשלה, להשתמש בשמות העבריים שנקבעו ושייקבעו ע"י עיריית תל-אביב לרחובות בתל-אביב.

מהמכתב עולה שהשימוש בשמות הערביים היה תופעה נפוצה בקרב נציגי השלטון, ובכלל זה נציגים שזוהו במובהק עם המנגנון האידיאולוגי ההגמוני, כגון משרדי הגיוס. אכן, אין סיבה להניח שהשטרות השמות הערביים תפסו דווקא על הפקידים היושבים במשרדי הממשלה. שמות מקומות – ובהם שמות של שכונות ורחובות עירוניים – ללא ספק נושאים מטען תרבותי והיסטורי כבד משקל המשקף זהות פוליטית של יחידים וקולקטיבים (Azaryahu 1992; Mann 2006). בה בעת, רחובות הם האתרים שבהם אנו מקיימים את "הפרקטיקות של חיי היומיום" כשם ספרו הידוע של מישל דה-סרטו (de Certeau 1984). שינוי שמות רחובות אינו רק שולל מערכת סימנים תרבותית קיימת בשם מאבק פוליטי-אידיאולוגי, אלא הוא בגדר "התערבות בפרקטיקות השגורות וביחסים מסורתיים בין אנשים וסביבת המחיה שלהם" (Azaryahu, 1996, 317).

5. "שמות לשכונות ביפו וכו'", חיים לבנון לוועדת השמות הממשלתית, 7 במאי 1953, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, 4/2212.

הרחבת גבולותיה המוניציפליים של העיר⁶ השתרש באטיות רבה מהצפוי לא רק בשל היעדר מוטיבציה או שיתוף פעולה של היושבים במשרדי הממשלה או במחלקת ההנדסה של עיריית תל-אביב; עיקר ה"בעיה" היה נעוץ בנקודת המפגש שבין התושבים שניהלו את חייהם בתוך מרחב השמות החדש ובין המקום הפיזי שאמור היה לאכלס את השמות החדשים. כך בדיוק עולה מתיאור הרשויות העירוניות:

מפה 1: "משכנות עוני ואזורי מגורים לקימום", מחלקת ההנדסה והתכנון של עיריית תל-אביב-יפו, 1953

6. להרחבה בנושא זה ראו Golan 1995.

עם כיבוש יפו על-ידי צבא ההגנה לישראל, הוחלפו כהוראת-שעה גם השמות המעטים של הרחובות ביפו במספרים, נוסח ערים גדולות באמריקה (בעיקר בניו יורק). צורתם המפותלת והבלתי-מתוכננת של הרחובות והסמטאות ביפו, ברובם לא-סלולים ובחלקם אזורי הריסה הצפויים לתכנון ובנייה מחדש – לא אפשרה קביעת סדר מספרים נוח ברחובות. כך נקבעו בלי כל שיטה מספרים גדולים ליד קטנים, אשר הכניסו בלבול ואנדרלמוסיה בעיר. מתוך הרגל ולשם נוחיות, הוסיפו להשתמש התושבים הוותיקים, ובהשפעתם העולים החדשים, שהם רוב מנינה של יפו, בכמה מן השמות הערביים לרחובות הראשיים שנתכוונו להשכיחם. גם מוסדות ממשלתיים וצבאיים המשיכו להשתמש בשמות אלה כדי למנוע אי-דיוקים. (ידיעות עיריית תל-אביבו 1953)

הניסיון לעברת את יפו ואת סביבותיה הערביות של תל-אביב היה מפעל פומבי ונטול עכבות. עם זאת, למרות הכוח שהיה בידי ההנהגה העירונית והגיבוי הפוליטי מההנהגה הארצית, השאיפה "לשנות מן היסוד את תכנונה של יפו" כדברי ראש העיר דאז ישראל רוקח (1949), זכתה לשיתוף פעולה ציבורי מוגבל בלבד. הכישלון של מספור הרחובות הוא דוגמה מובהקת לאירוניה הגלומה בהיסטוריה המרחבית: כפי שעולה מהציטוט למעלה, לא רק כוחם של הרגלים ופרקטיקות של חיי יומיום הקשה על הטמעת השמות החדשים; מכשול גדול לא פחות היה צורתם הפיזית "המפותלת והבלתי-מתוכננת" של הרחובות בשכונות ובכפרים הערביים, שפרעה את ההיגיון הליניארי של המספור. במידה רבה, פרויקט שינוי השמות מבטא את הרצון לשלוט (will to power) בעולם האובייקטים באמצעות שכתוב וסימון מחדש, גם כשהמרחב החומרי נמצא מחוץ לגבולות הדף (Bethlehem 2006; Ryan 1994). לואיז בית-לחם מזכירה לנו שביסוד המהלך הזה מצויה הפנטזיה המימטית, האמונה שאפשר להדחיק את השרירותיות של הסימן ולגשר על התהום (abyss) הפעורה בינו לבין האובייקט בעולם. לענייננו, הניסיון להשליט סדר מספרי בסמטאות של השכונות הערביות חייב להסתיים באנדרלמוסיה, אלא אם יצליח להתגבר על המציאות החומרית והמרחבית ולהעלים אותה; אם עיין במפה עוד עשוי (לעתים) ליצור את אשליית האדנות של העין הסוקרת והיד המשרטטת, הרי שהחוויה הפיזית והקונקרטיה הכרוכה בשמות הרחובות (אובדן התמצאות או אי-יכולת למסור צווי גיוס) חושפת את תהליך הסדיקה של פנטזיית השליטה והייצוג האבסולוטי של המרחב.

גורם נוסף שמערער את התבססות הסדר החדש במרחב הוא הפער שבין ניסוח הרגולציה המרחבית ליישומה. אפשר לאפיין את הפער הזה במושג השיהוי (deferral), שאנחנו שואלים מהדיון של באבה (Bhabha 1985) על תנועת החוק הקולוניאלי מרגע ניסוחו בבירת האימפריה ועד ליישומו בקולוניות. שחזור הכרונולוגיה של שינוי השם סלמה מלמדת שיותר משנתיים

חלפו מרגע כיבוש הכפר באפריל 1948 ועד להצעת ועדת השמות של עיריית תל-אביב לשנות את שמו לשכונת כפר שלם,⁷ ושנתיים נוספות חלפו עד שאושר השם החדש בוועדת השמות הממשלתית. השיהוי הזה, מזכיר לנו באבא, הוא חלק מהתחביר הקולוניאלי המאפיין יחסי גומלין בין זמן, מרחב וטקסט. לשון אחר, המרווח שנפער בין ניסוח החוק ליישומו הוא תוצאה של פערי זמן ומרחב ההופכים כל רגולציה קולוניאלית לפעולה מושהית. כותב באבא (שם, 73):

בפער שבין הסימן המערבי להתפרשותו הקולוניאלית מופיעה מפה של קריאות מוטעות המביכות את הצדקנות של הרשומות ואת יומרתן לממשל תקין. היא פותחת מרחב של פרשנויות שזורע אמביוולנטיות במקורות הסמכות הקולוניאלית, בתוך המסמכים המכוננים של ההיסטוריה הקולוניאלית.

תנאי הפעולה של השינוי המרחבי מכתבים דינמיקה של שיהוי ופוחחים פתח לפעולות אחרות או מתחרות, שבתורן מערערות את השליטה האבסולוטית על מנעד הסימנים במרחב ועל אוסף המשמעויות ההיסטוריות האצורות בהם. סלמה, השם והמרחב, חוזר ומופיע במזכרים, בהתכתבויות, בדוחות ובדיווחי עיתונות. לעתים הוא מופיע כבדרך אגב, חבוי במזכר על שיטפונות בשכונות העיר,⁸ ולעתים צורתו מובהקת יותר וחושפת שבריר של סיפור: "הכפר הערבי הנטוש סלמה" (רותם 1972). ההופעה החוזרת ונשנית של סלמה בארכיון ההיסטורי הישראלי מסמנת את המשקע המרחבי שנוצר כתוצאה מהשיהוי הכרוך בפעולת ההתערות הריבונית במרחב ומצביעה הן על עקבות העבר הערבי במרחב הישראלי. אם אכן, כפי שטוען מירון בנבנישתי (1997, 25), "מתן שמות היא הצהרת קניין בלעדי ותביעת קניין בלעדי על המולדת", הרי שהשרידות של השם הערבי חושפת תהליך לא מושלם, את הפגימות בטביעת הרגל ששאפה להטביע ההגמוניה הישראלית-ציונית בסדר המרחבי. עלינו לשאול כעת מהו כוחם של המשקעים הללו אל מול הפעולה הפיזית-תכנונית של הריבון במרחב, ואם ההתערבות הריבונית מצליחה לסגור את הפער שנוצר בתהליך השיהוי. נבחן את השאלות הללו ברגע ההיסטורי המסוים שבו מופיע אקט תכנוני מרוכז המחייב אותנו לחשוב מחדש על הנוכחות הקונקרטית של מרחבים תחת-מחיקה.

7. "ועדת השמות של תל-אביב לראש העיר", ארכיון עיריית תל-אביב, 4/2629.

8. "זילבר", "ועדת התברואה לראש העיר", 11 בינואר 1955, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, 4/5.

כישלון ותכנון: מרחב תחת־מחיקה

במשך יותר מ־15 שנה השתדלו הרשויות להטמיע את סלמה בכפר שלם ולהשלים את הפיכת הכפר לחלק אורגני מהמרקם העירוני. אחת העדויות המרתקות על התהליך שהתרחש בשנים הללו מופיעה בסקר שערכו אדריכלים פרטיים לטובת רשויות התכנון של כפר שלם בשנת 1969.⁹ הסקר נערך בעקבות אישור תוכנית מתאר מקומית מספר 460 לאדמות כפר שלם (להלן: תוכנית 460) ובחן מגוון היבטים של תכנון מחודש של האזור, בעיקר על פי מתכונת המחיקה המוכרת: פינוי התושבים, הריסה מוחלטת של המרחב הערבי ובינוי מחודש, בעיקר של שיכונים. אך בקריאה לאחור מתגלה הנרטיב שטווה הסקר ככרוניקה של כישלון ידוע מראש.

בפרק המבוא של הסקר נטען כי "כל מחשבה לשיקום אזור הכפר התבססה בעבר, וכן תבסס בעתיד, על ההנחה היסודית של הריסת בתי הכפר ובניית איזור מגורים מודרני, שיהווה חלק אורגני של בינוי העיר בעתיד"^(שם, 2). השאיפות התכנוניות אכן היו מרחיקות לכת וכללו מחיקה כמעט מוחלטת של המציאות המרחבית הקיימת (ראו איור 1): בשטח השכונה היו אמורות להיבנות 13 אלף יחידות דיור בצפיפות גבוהה מהמקובל בתקופה ההיא, בעיקר כדי לממן את הפיצוי לתושבים המפונים; מערכת הדרכים של הכפר אמורה היתה להפוך לשני כבישי טבעת שיחברו את השכונה החדשה אל מערך הכבישים העירוני והבין־עירוני שסביבה; חלק הארי של המרכז ההיסטורי של הכפר, שבו היו מרוכזים רוב בתי המגורים ומבני הציבור הן בתקופה שקדמה לכיבוש הכפר והן לאחריה, סומן בתוכנית 460 כ"שטח ציבורי פתוח" ונצבע בירוק בהתאם. כל אחד מהשינויים המתוכננים הללו ראוי לדיון נפרד הן בהקשר הישראלי המסוים והן בהקשר היסטורי ותיאורטי רחב יותר של האופנים שבהם נוכחות העבר במרחב קוראת תיגר על היררכיות אידיאולוגיות, סדרים פוליטיים וקונוונציות היסטוריות (ראו Leshem 2010). בשל קוצר היריעה נייחד תשומת לב בעיקר לאופן שבו תוכנית המתאר, מסמך טכני לכאורה שמגלם במובהק את הרצון לשלוט במרחב, חושפת את ההתנגשות הבלתי נמנעת בין עתיד מדומיין ובין הנוכחות הפיזית של העבר בהווה. בניגוד למה שאפשר היה לצפות, התוכנית אינה מרוקנת את המרחב (*ra nullius*) או מציירת אותו כמקום לא נודע הממתין לגילוי (*ra incognita*), אלא מציגה מציאות עמוסה באובייקטים שאי־אפשר לפסוח על נוכחותם.

9. סקר כפר שלם, פינוי ובינוי אזורי פיתוח, ספטמבר 1969, ארכיון עיריית תל־אביב-יפו, ללא מספור קטלוגי (להלן: סקר כפר שלם). הסקר נעשה בעבור חברת חלמיש, חברת השיכון הממשלתית־עירונית שהוקמה בסוף 1961 על ידי עיריית תל־אביב-יפו ומשרד השיכון. תודתנו לעובדי ארכיון עיריית תל־אביב-יפו שהפנו את תשומת לבנו לסקר ואפשרו לנו לעיין בו.

איור 1 : תוכנית 460

תוכנית 460 שיקפה את השאיפה להחליף מציאות מרחבית אחת באחרת, או ליתר דיוק, להחליף מרחב שהתקיים "ללא סדר הגיוני" (שם, 29) בארגון מרחבי סדור. שינוי מערכת הדרכים מבטא בבהירות את התפיסה הזאת. כמו שאפיין קרטור את ההיסטוריה המרחבית, כך אפשר להתחקות אחר ההתפתחות של הכפר סלמה כהיסטוריה של דרכים ושכילים: מיקומו של הכפר כחמישה קילומטרים ממזרח ליפו לא היה מקרי ונבע במידה רבה מהקרבה לדרך הראשית המובילה מיפו מזרחה אל הערים לוד, רמלה וירושלים, וכן לדרך ההיסטורית המחברת את צפון מישור החוף עם דרומו. דרכים הכתיבו במידה רבה גם את התפתחות הבנייה בתוך הכפר, שנעה ממרכזו לאורך הדרכים המובילות מערבה ליפו, לצפון-מערב לכיוון תל-אביב, ודרומה לעבר מסילת הברזל לירושלים והכפר השכן יאזור. גם הארגון המרחבי הפנימי בסלמה התעצב מתוך התייחסות לאופן שבו שכילים ודרכי גישה מבחינים בין המרחב הפרטי לציבורי: בחינת הבעלות על החלקות מגלה שחלוקת המרחב בכפר התבססה על תלות הדדית בין חזקה פרטית ובין נגישות למרחב הציבורי

ותנועה בתוכו.

הסדר המרחבי בסלמה לא נעלם גם כשאולצו תושביו הערבים לעזוב את בתיהם לפני כיבוש הכפר; אכלוס הבתים בתושבים יהודים שימר במידה רבה את ההיגיון המרחבי ההיסטורי של סלמה, והדרכים, השבילים, הרחובות והסמטאות המשיכו להכתיב את התנועה ואת הגישה גם של התושבים החדשים. העובדה שרחובות הכפר היו ועודם בחזקת הכלל הכתיבה גם את פעולת הרשויות הישראליות, ואלה נדרשו לתחזק תשתיות ולדאוג לניקיון הדרכים גם כשרוב הבתים נהרסו בעקבות גלי הפינויים של שנות השישים וגם כשהדרכים נותרו כתזכורת יחידה למתאר הכפר הערבי (שם, 67). כשמחיקה והדחקה הן מושגי יסוד ביחס כלפי המרחב הערבי בישראל (ראו לדוגמה קדמן, 2008), ההיסטוריה המרחבית של סלמה כפי שהופיעה בצורתן הפרוזאית של דרכים וסמטאות אינה דבר של מה בכך, בייחוד כשהיא פורמת, בצנעה בדרך כלל, את המארג המרחבי הסדור ששאפו לייצר רשויות התכנון הפועלות מטעם המדינה.

כאן המקום להעיר שהשיח על הכפר הערבי זוהה, ובצדק, כאחת הזירות שבהן התמסדו והצטדקו משטר הקרקעות הישראלי ואי-השוויון המרחבי כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל (אייל 2004). פעמים רבות שימשו דפוסי ההתפתחות של ההתיישבות הכפרית הערבית כדי לקפל את המרחב הפיזי של הכפר לתוך עצמו, במושגיו של גיל אייל, ולעצבו "בדמות 'ליבה' מסורתית המופרדת בחדות מסביבתה היהודית 'המודרנית'" (שם, 219). מחקרים אחדים עמדו בשנים האחרונות על האופן שבו בשורת ההסדרה שנשאו גופי התכנון מסמנת את המרחב הערבי כמרחב זר וכאוטי שמאיים על הסדר הפוליטי והאזרחי של מדינת הלאום היהודית (ראו לדוגמה נויראלי 2005). לכאורה, התכנון מייצג תפיסה טכנוקרטית שעומדת בסתירה למבט האוריינטליסטי-רומנטי שמזהה את הכפר הערבי עם המקור התנכי של הנוף הישראלי (Slyomovics 1998). עם זאת, ולמרות ההבדלים הברורים בין שתי התפיסות הללו, שתיהן מקבעות את המרחב לתוך סד שיחני המשמש אמתלה לפעולות קונקרטיות של הפקעת שטחים, איסורי בנייה והריסת מבנים שאינם עולים בקנה אחד עם הפרדיגמה המדומיינת של המרחב. הן בעיני המתכנן המודרניסטי והן בעיני הרומנטיקן האוריינטליסטי המרחב אינו אלא פלטפורמה סבילה שעליה מורכב סדר חדש שמנסה לארגן מחדש ולהתגבר (באמצעים פיזיים או סמליים) על נוכחות חומרית קונקרטית ועל המטענים ההיסטוריים שהמרחב ממשיך לשאת. בהקשר זה, תוכנית 460 אינה שונה מתוכניות מתאר אחרות שנשאו את בשורת הסדרת המרחב דרך סכמות מודרניסטיות,¹⁰ אך כפי שנראה בהמשך

10. הקשר בין המחשבה המודרניסטית ובין אדריכלות ותכנון עירוני מסוף המאה ה-19 ובמהלך המאה ה-20 נבחן בדיונים היסטוריים אחרים ובמגוון מקרי מבחן

הדברים, היא חושפת את נקודת התורפה של הפנטזיה התכנונית ומחייבת אותנו לבחון מחדש את ההיררכיה המקובלת המכפיפה את המרחב לפעולתם הבלתי-מוגבלת של מנגנוני המדינה או השוק.

כאמור, תוכנית 460 שאפה להרוס לחלוטין את כל אזור הכפר סלמה – בתים ובתי קפה, בתי ספר וחנויות, רחובות וכבישים – ולבנות את השכונה מחדש כחלק מהמרקם הפרברי-עירוני של תל-אביב. השרטוט הנושא את פרטי התוכנית עשוי להיראות במבט ראשון כביטוי מובהק של מחיקה, כשמרכז הכפר, אחד האזורים הצפופים ביותר, יועד להריסה וליצירת שטח ציבורי פתוח. ואולם, מבט מדוקדק יותר מגלה שהתוכנית אינה רק תיאור עתידי של האזור: מבעד לשכבת הצבע אפשר להבחין בכל הפרטים המצויים עדיין על פני השטח ואמורים להיעלם. במרכז התוכנית נראה צומת הדרכים ההיסטורי שעל בסיסו התפתח הכפר מראשיתו, וכן נראים בה בתים, בתי ספר ומבני ציבור. בה במידה שהתוכנית מציגה חזון כמעט אוטופי של שכונת מגורים עירונית עם הפרדה ברורה בין אזורי מגורים, מסחר, בילוי ופנאי, היא גם מתעדת את השרידות החומרית והמרחבית של סלמה שני עשורים לאחר כיבושה.

אם כן, תהא זו טעות לתאר את תוכנית 460 כמחיקה, כשהסימנים ההיסטוריים של המרחב ורשת המשמעויות התרבותיות, החברתיות והכלכליות שאצורות בו ממשיכים להיות נוכחים. אם נדייק, הרי שהתוכנית משמרת את הסימן המרחבי כגורם שעתידי להימחק, כנוכחות שאינה מורשית להופיע בחופשיות על פני השטח. שטר החזקה הקולוניאלי, מזכיר לנו ג'ון נויס (Noyes 1992, 226), "שואף למסד גשרים בין הסימנים במרחב לאלה שעל הדף. קווים על הארץ מעודדים את כתיבתם של קווים בספרים, ואלה מאפשרים בתורם את סימונם של קווים נוספים על הקרקע". ייתכן אפוא שהותרת הסימנים של המרחב הקיים בתוכנית 460 היא חלק מתהליכים של מחיקת האחר, כפי שטוען חנן חבר (2004), המתבצעים באופן חלקי בלבד "כדי שניתן יהיה תמיד למוחקו, כלומר, לשלוט בו דרך פעולת המחיקה, ולא להעלים אותו ו'לאפשר' לו קיום ב'מקום אחר'" (שם, 416). זהו טיעון חשוב בעיקר מפני שהוא מעוגן בבירור בנוכחות המתמשכת של האחר בנרטיב הישראלי וכחלק ממנו.

גיאוגרפיים (ראו לדוגמה: Berman 1983; Holston 1989; Wojtowicz 1996; Parsons 2003; Gluck 2005) ונדון בכמה מקומות גם בהקשר הישראלי (רוטברד 2005; Mann 2006; LeVine 2005). עם זאת, אנו ערים לביקורת שהעלה גדי אלגזי לפני יותר מעשור באשר לצורך להתמודד עם המפגש בין מודרניזם למרחב לאו דווקא דרך התייחסות "למקרים הקלאסיים המצוטטים בהיסטוריות של המודרנה – דורות אוסמן בפריס או הטרנספורמציה של ניו-יורק – אלא לדינמיקה המיוחדת של מטרופולין בעולם הקולוניאלי" (אלגזי 1999). בהקשר של סלמה/כפר שלם מעניין להדגיש כיצד מודרניזם תכנוני ואדריכלי נאלץ להשתנות ולהתאים את עצמו לסביבה החדשה שבה הוא מיושם. (ראו לדוגמה: King 1995; Yeoh 1996)

אך תוכנית 460 וההיסטוריה המרחבית שהיא חושפת אינה רק סיפור של שליטה באחר דרך מחיקתו החוזרת; האתגר הגדול בבחינת התוכנית הזאת טמון דווקא בכישלון שלה, בעובדה שהיא מעולם לא יצאה אל הפועל במלואה על אף המאמצים הכבירים שהשקיעו רשויות המדינה והגופים שהוסמכו על ידה. כדי לבחון את כישלון התוכנית נציע אופן אחר שבו מתפקדים הסימנים המרחביים בהיותם תחת-מחיקה.

חשיבות ההופעה של הסימנים ההיסטוריים של סלמה מבעד לשכבת הצבע בתוכנית 460 נעוצה באיום שהם מטילים על שלמות הנרטיב של ההתערות הלאומית במרחב: מעצם חומריותו, המרחב אינו נענה בנקל לניסוח שטר חזקה מגובש ואחדותי. ההיגיון המרחבי ההיסטורי שהכתיב את התפתחותו של סלמה לאורך ההיסטוריה המשיך להכתיב את התפתחותו גם לאחר שנכנסו התושבים היהודים לבתי הכפר. גם אילו יכולנו לדמיין לרגע את כפר שלם כמרחב עירוני מודרני שקם יש מאין לפי תוכנית המתאר, רגע המגע בין הדמיון המרחבי הזה ובין החומריות הפיזית שלו יהיה הרגע שבו תיסדק האשליה המרחבית ותיאלץ אותנו (תושבים, חוקרים, מתכננים) להתמודד עם המטענים ההיסטוריים שנחקקו במרחב במרוצת הדורות על ידי ערבים ויהודים כאחד. העלמת העבר הערבי של סלמה על פי תוכנית 460 לא יכלה להתבצע אלא על ידי העלמת ההווה היהודי של השכונה, קרי עקירה נוספת של הקהילה המאכלסת את השכונה והרס רחב היקף של המרחב הפיזי והסמלי של השכונה. חבר צודק כשהוא טוען שפעולת ההתערות במרחב חייבת "לחזור על עצמה שוב ושוב כדי להצדיק את עצמה וכדי להמשיך ולקיים את השליטה בטריטוריה, שלעולם ממשיכה להיות מאוימת [...]". (שם). מחיקה וסימון חוזרים ונשנים לובשים צורה מוחשית כשהם מתגלמים בפניו החומריות של המרחב, ומשאירים תמיד, כפי שחבר עצמו מציין בהקשר אחר, "עקבות רבים בתוך השוליים הרחבים שמסביב לאותו קו גבול" שבין יהודיות לערביות (חבר ושנהב 2008).

תוכנית 460 נכשלה אפוא דווקא משום שהתבססה על היגיון המחיקה: הכורח לפנות את התושבים שחיו במקום, לא זו בלבד שייקר מאוד את תוכניות הבינוי, אלא אף הגביר "את המשיכה לאזור מצד מסיגי גבול, וכן עודדה את תושבי הכפר להרחיב דיורם, כדי להגדיל סיכוייהם לקבל דמי פיצויים גבוהים יותר".¹¹ ההנחה שאפשר למחוק את העבר המרחבי של סלמה הביאה לתוצאה ההפוכה כשתושבי הכפר הוסיפו לבנות ולבצר את אחיזתם במרחב שראו כביתם. יוזמות התכנון גם הגבירו את הפעילות הפוליטית בשכונה ואת המחאה נגד הרשויות העירוניות והלאומיות. הדינמיקה המתוארת כאן אינה רק מפגן של עצמה שבו השלטון מותיר את הסימנים של האחר תחת-מחיקה (Hever)

11. סקר כפר שלם, עמ' 67.

(2001), אלא היא גם מטביעה חותם של אחרות עיקשת על פניו החומריות של המרחב. כפר שלם לא הצליח להתנער מעברו הערבי, ולימים הפכו העקבות הללו לחלק מתביעת הבעלות והמאבק של תושבי השכונה מול ניסיונות חוזרים של הרשויות לפנותם. בהצביעו על מגרש עפר שנותר חשוף לאחר הריסת בתים במרכז השכונה הקניט אחד מתושבי השכונה את זרותם של דיירי השיכונים החדשים שנבנו בחלוף השנים: "אלה לא יודעים מה היה פה קודם. אני זוכר את העצים של הערבים שהיו פה. אני זוכר כשכל זה היה עוד כפר". מגרש ריק לכאורה מתגלה אפוא כטביעת הרגל של האלימות הריבונית וכראיה בידי מי שמבקש לא רק לתבוע חזקה, אלא גם להגדיר מחדש מהו מרחב (פיזי וסמלי) ראוי בדיון ההיסטורי והפוליטי.

אם כן, מהו ההבדל בין היסטוריה מרחבית לזיכרון? האם די לומר שהסימן הערבי קיים במרחב כדי לטעון שהאוכלוסייה היהודית שחיה בבתי הערביים ומתפללת בבתי כנסת שהוקמו בבתי הקפה של הכפר "זוכרת" את העבר הערבי? האם הנוכחות במרחב מקבלת גם ממד של ידיעה והכרה או שהמחיקה פועלת על עצם היכולת להקנות משמעות לעקבות הפזורים במרחב?

טור וטריטוריה

המאורעות האלימים ברחבי ישראל, הגדה המערבית ורצועת עזה באוקטובר 2000 כללו התנגשויות בין קבוצות מפגינים יהודים ופלסטינים בערים המערביות, ובכלל זה בתל-אביב. בכמה מקרים הותקפו מבנים ומקומות בעלי משמעות סמלית כמו בית הקברות המוסלמי בנשר או מסגד חסן בק שבין תל-אביב ליפו, שסביבו התפרעו מאות מפגינים יהודים. בשולי האירועים המתוקשרים התרחש אירוע אחר שאמנם לא זכה לסיקור נרחב, אך התרחשותו מאירה באור חדש את המשמעות ההיסטורית האצורה במרחב ואת מקומה בניסוח מחודש של היחס בין זיכרון למרחב. דוח ועדת אור לבדיקת המאורעות האלימים¹² מציין שבשבוע השני למהומות הגיעו לכפר שלם כ-200 יהודים שאחזו בברזלים, במטרה להרוס קבר שיח' במקום. כ-20 שוטרים מתחנת יפתח, שהיו מצוידים באלות, הקיפו את הקבר כדי להגן עליו מפני המתקבלים. המתפרעים הצליחו להתקרב לקבר ולהלוו בו באמצעות הברזלים שהחזיקו.¹³ יום לאחר מכן דווח שאלמונים ניסו להצית את המסגד.¹⁴ איך אפשר להסביר את

12. דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, הוועדה בראשות המשנה לנשיא בית המשפט העליון תאודור אור, אוגוסט 2003.

13. שם, שער שני, פרק ה, 8.10.00.

14. שם, שער שני, פרק ה, 9.10.00.

הפניית הכעס של תושבי כפר שלם דווקא כלפי מבנה ריק ומוזנח למדי? האם יש באלימות שהופנתה נגד המסגד העזוב כדי ללמד על כוחם של הסימנים המרחביים לאצור משקעים מהעבר ולהופיע מחדש כאובייקט מאיים המעורר תגובה ישירה ובוטה?

כמו מאות מבנים אחרים בכפר סלמה – בתים, חנויות, בתי קפה ובתי ספר – המסגד שרד אחרי כיבוש הכפר במלחמת 1948 ונותר על תלו. על פי המסורת האסלאמית, המבנה הוא מקום קבורתו של סלמה אן-האשם, אחד ממלווי של הנביא מוחמד. לאחר שאוכלס הכפר ביהודים, שימש מבנה המחובר למסגד מועדון נוער שאליו היו מגיעים ילדי השכונה בתום יום הלימודים; אחד מתושבי הכפר סיפר שהוא זוכר בבירור שרחבת המסגד שימשה מגרש כדורגל לילדים בשנות השבעים. בתחילת שנות השמונים נסגר המועדון, ננעלו שערי המתחם, והגדר המקיפה חלקים מהמסגד כוסתה ביריעות ברזנט. כעבור שנים עוד שימש חלקו האחורי של המבנה את אחד מתושבי הכפר כדי לאכסן שני סוסים. הכרוניקה של ההזנחה, השקיעה וההיעלמות – שהיתה נחלתם של אתרים נוספים בעלי חשיבות דתית ותרבותית – לא מנעה ממסגד סלמה לשוב ולהופיע לנגד עיניהם של תושבי הכפר היהודים ברגע היסטורי מכריע כאובייקט מאיים, כסמל שיש לנקוט נגדו אלימות ישירה. אלימות מרחבית זו אינה אקט קמאי או התפרעות חסרת פשר. כדי להימנע מרידוד המקרה הזה וכדי להבין אותו על רבדיו ועל מגוון המשמעויות הטמונות בו, ברצוננו להציע היסטוריה מרחבית שיכולה להאיר את האמביוולנטיות המונחת ביסוד היחסים הטעונים המתקיימים בין המרחב הישראלי לעברו הערבי.

מסגד סלמה ממוקם בצומת הדרכים שבמרכז הכפר, וסביבו התגבשו החיים התרבותיים והחברתיים של סלמה הערבי. בתי הקפה, החנויות, בית הספר לבנים ושני בתי הקברות, כולם היו מאורגנים כך שיפנו אל המרחב הציבורי וישרתו את הקהל העובר בו. כמוהם גם מתחם המסגד והקבר היו מכוונים אל הציבור, אפיון שקיבל משנה תוקף כשנבנו סמוך אליהם בשלהי שנות השלושים ספרייה ומועדון חברתי (יהב 2004). במובן זה, כניסת התושבים היהודים לכפר לא שינתה עקרונית את הפרקטיקות המרחביות שנקטו התושבים הערבים בעיצוב המרחב. בית הספר נפתח מחדש ושימש את ילדי התושבים החדשים, כפי שקרה גם לבתי קפה רבים ששירתו את אוכלוסיית המהגרים היהודים שהגיעו בעיקר מתימן ומצפון אפריקה. זאת ועוד, לאחר שנסגרו רבים מבתי הקפה, שופצו כמה מאלה ששכנו לאורך הרחוב הראשי והוסבו לבתי כנסת המשמשים את אוכלוסיית השכונה עד היום. מחד גיסא, יש במקרים הללו כדי להציג שוב את ניכוס הרכוש הערבי לאחר מלחמת 1948 בידי רשויות המדינה והעברתו לידיים יהודיות.¹⁵ מאידך גיסא, זו דינמיקה שמתירה את סימני העבר הערבי במרחב

15. ספרות נרחבת עוסקת בהיבטים ההיסטוריים, המשפטיים והפוליטיים של הסוגיה.

הישראל-יהודי: פרקטיקות יומיומיות חוזרות ומסמנות את השרידים המרחביים, דואגות לתחזוקתם, ובעיקר מותירות אותם חלק משגרת החיים. שרידות מרחבית מעין זו נבדלת מאתרי זיכרון מובהקים, דוגמת אנדרטאות או מונומנטים ארכיטקטוניים, בצניעות האופיינית להופעתה ובפרקטיקות שבאמצעותן היא ארוגה לתוך המרקם המרחבי.

עם סגירת מועדון הנוער שפעל בסמוך למסגד בראשית שנות השמונים, ננעלו שערי המתחם ונאסרה הכניסה אליו. הסגירה הזאת הוציאה את המסגד מהפרקטיקה של חיי היומיום ובודדה אותו מאחורי חומות ויריעות ברזנט. אך מבנה האבן הרחב הוסיף להיות חלק מהנוף של השכונה, גלוי לעיני העוברים והשבים החולפים לידו מדי יום. מיקומו ההיסטורי בצומת הדרכים המרכזי של הכפר לא אפשרה את הדחקתו המוחלטת למרות סגירתו, אך מנעה את האינטראקציה הפרגמטית שעל בסיסה נבנה ופעל הן לפני 1948 והן עשרות שנים לאחר מכן. המתח בין הנוכחות והנראות של המסגד ובין בידודו מחוץ להוויה של כפר שלם הובילו לניכור של האתר מסביבתו. ההתפרצות האלימה שאיימה להרוס את המסגד באוקטובר 2000 כוונה נגד הזרות והניכור של המבנה: האמביוולנטיות שהצליח לשמר המסגד כשריד ערבי בתוך היומיום הישראלי של ילדי כפר שלם הוחלפה בדיכוטומיה של אני מול אחר. איש מאלה שהשתתפו באותו אירוע אלם לא היה זקוק לעד או לשלט שיקשור את המסגד עם העבר הערבי של סלמה או ידגיש את חשיבותו הדתית, התרבותית והפוליטית. החור שנפער בכיפת המסגד היה שיאו של תהליך שהפך את המסגד למונומנט שזיהויו התרבותי והדתי אינו עוד חלק מהמשא והמתן בין עבר להווה, בין משמעות היסטורית לערך פרגמטי; כמסמן מובהק של העבר הערבי, המסגד נחשף מחדש כאיום וכתזכורת לתהליך ההתערות הבלתי-מושלם בטריטוריה הלאומית בכלל ובמרחב המסוים של כפר שלם בפרט. רגע האלימות כלפי מסגד סלמה הוא רגע שבו החזות היציבה של מרחב לאומי – קרי מרחב שהוכפף למנגנוני ההבניה הלאומית ועוצב כדי לשקף את הנרטיב הלאומי ההיסטורי (Zerubavel 1995) – מתערערת ומתגלה לכל היותר כסיפור מחורר ובלתי מושלם. זו במידה רבה הסיבה שחנן חבר (2004) מציין שההתערות הלאומית במרחב היא תמיד פעולה חוזרת ונשנית: האלימות נגד המסגד הריק היתה חזרה על האלימות נגד הבתים הריקים של סלמה מיד לאחר כיבוש הכפר שתיארנו בפתח הדברים, ובשני המקרים המרחב מתגלה לא רק

הזאת. במידה מסוימת של הכללה אפשר לומר שתהליך זה התרחש הן כדי לחסום את שיבת הפליטים הפלסטינים והן מטעמים מעשיים של מחסור חמור בתשתיות הדיור מאביב 1948, בעיה שהחריפה במהלך המחצית השנייה של אותה השנה ובשנה שלאחריה. ראו לדוגמה שגב 1984; גולן 2001; Benvenisti; Hadawi 1988; Morris 2004.

כארכיון של פרקטיקות ואובייקטים, אלא כאתר שאוצר פוטנציאל נפיץ להשבת נוכחותו המאיימת של האחר. האלימות של תושבי סלמה כלפי המסגד מוכיחה שהאוריינות המרחבית, כלומר היכולת לזהות ולפרש את סימני העבר הערבי במרחב, לא אבדה וממשיכה להתקיים ברבדים סמויים עד לרגע מכריע של התפרצות אלימה.

האם הקרבה האטימולוגית בין טרור לטריטוריה,¹⁶ המבטאת את הפחד המתעורר ברגע גילוי העקבות של האחר במרחב, חייבת להוביל להתנגשות בין העבר המרחבי ובין ההווה שמנסים לבנות תושבי כפר שלם? לאו דווקא. במשך יותר משלושה עשורים שבהם שימש חלק מהמסגד מועדון נוער של השכונה, שימרה האינטראקציה היומיומית את המסגד כחלק אינטגרלי מהמרחב הציבורי של התושבים. שימור התפקיד הציבורי של המקום לא העלים את עובדת היותו שריד ערבי בתוך מרחב ישראלי-יהודי, אך הוסיף נדבך פרגמטי שתיווך את זרותו של המקום. אפשר לטעון כמובן שעל השרידים במרחב מונחת אחריות לסמן באופן מובהק וישיר היסטוריה של מעשים ותוצאות, ושבהיעדר ניסוח ברור של מקומם בנרטיב ההיסטורי דרך פרקטיקות זיכרון קונוונציונליות (עדות, שילוט, ספרות זיכרון וכדומה) הם נותרים אילמים וחסרי משמעות. הטענה הזאת מניחה מראש שהשתיקה האופפת את העבר הערבי במרחב הישראלי היא תוצר אידיאולוגי של השכחת הרס הקיום הערבי במלחמת 1948 ואחרי הקמת מדינת ישראל (לאור 1995), בבחינת סימפטום של השכחה הקולקטיבית שממנה סובלת החברה הישראלית (Abu Sitta 2006). זאת ועוד, כדי לסדוק את חומת השתיקה הזאת יש לסמן מחדש את השרידים במרחב כמצבות זיכרון הן לעבר שהיה והן לפעולות שנעשו כדי להעלימו. השגרה של תושבי כפר שלם החיים בתוך ההיסטוריה המרחבית של סלמה עשויה להצטייר אפוא כנדבך נוסף במפעל הניכוס של המרחב הערבי על ידי מוסדות המדינה הישראלים או כהתעלמות מאסונם של התושבים הערבים של סלמה שהפכו לפליטים. הדברים מתגלים בבוטות רבה אף יותר כשמדובר בסמל המעורר רגישות דתית ותרבותית גבוהה, כמו המסגד בסלמה: משחקי הכדורגל של ילדי כפר שלם בחצר המסגד הנושם נתפסים כחילול הקודש של המקום וכהשחתת הזיכרון של משמעותו התרבותית והדתית. אכן, התבוננות בשרידות המרחבית של סלמה אך ורק דרך חיפוש אחר הופעות מובהקות של זיכרון והנצחה במתכונתם המוכרת מקטלגת את הביטויים הקיימים כטריוויאליים וזניחים. לעומת זאת, היסטוריה מרחבית

16. על פי *Oxford English Dictionary* (1989, 819), המקור האטימולוגי של המונח "טריטוריה" שנוי במחלוקת: על פי רוב הוא נחשב נגזרת של הצורה הלטינית *terra*, ארץ, אדמה; אך הצורה המקורית מצביעה על גזירתו מ-*terrere*, שפירושו להפחיד.

מסיטה את המיקוד המחקרי מאנדרטאות וטקסים לשלל הדרכים שבהן מתגלה העבר במרחבי ההווה ונעשה חלק בלתי נפרד מפרקטיקות יומיומיות. אופייה של החזות השגרתית של רבים מהמקומות שסקרנו – מגרשי עפר, דרכים צדדיות ושמות של שכונות בשולי המטרופולין – שונה בתכלית מהאופי הייחודי של אתרי זיכרון קונוונציונליים. אך היעדר סמלי זיכרון בצורתם המובהקת אינו סימן של שכחה דווקא. הניסיון למוטט את המסגד בסלמה הופסק רק בהתערבות המשטרה, והחור בכיפת המסגד נותר כעדות למאזן האימה בין תושבי הכפר למבנה: בבידודו ממשיך המסגד להתריס על מחיקה שלא הושלמה, על העקבות שהותירו מעגלי אלימות חוזרים ונשנים ועל הפוטנציאל הנפיץ הגלום במשקעים המרחביים.

הביקורת שלנו אינה מופנית רק כלפי סיווג של מרחבי זיכרון ראויים מול כאלה שאינם ראויים. בעיה אחרת שאנחנו מזהים היא האופן שבו השיח הביקורתי על זיכרון ומרחב נוטה להתמקד במנגנונים פוליטיים ואידיאולוגיים שמכתיבים בסלקטיביות את הידע ההיסטורי הזמין, ומבנים בכך תפיסה חלקית ומוטה של העבר. ללא ספק, מארג הכוחות הפועל לעיצוב הידע ההיסטורי וזיקתו לסביבה העירונית או לנוף הטבעי מייצר ומתחזק העדפה אתנר-לאומית ואי-שוויון כלכלי-חברתי. למרות זאת, אין להתעלם מכך שמיקוד-יתר של המחקר בהבניות פוליטיות, כפי שמזהיר בצדק אלון קונפינו (Confino 1997), עשוי להחמיץ "עולם שלם של פעילות אנושית שאינה מזוהה (או מסווגת) כפוליטית, אף שהיא חשובה לאופן שבו אנשים בונים ביטויים של העבר בהווה ומערערים עליהם" (שם, 1394-1395). בהשראת שיח המיעוטים, הביקורת הפמיניסטית והתיאוריה הפוסטקולוניאלית, מספר הולך וגדל של מחקרים מפנה את תשומת הלב לתופעות ולביטויים תרבותיים מינוריים, כאלה שאינם פועלים על פי נורמות חברתיות-פוליטיות דומיננטיות. כפי שאפשר לראות מהדיון הראשוני שמציע מאמר זה, היסטוריה מרחבית פותחת צוהר להערכה מחודשת של מגוון עשיר של פרקטיקות, הרגלים ופרשנויות שאי-אפשר לסווגם פשוט כזיכרון מול שכחה והבניה מול התנגדות.

במאבק שניטש על מרחבי זיכרון בישראל, משחקי ילדים בחצר המסגד בכפר שלם נדמים כזוטות טריוויאליות או כחילול קודש וזיכרון. עם זאת, מסגד סלמה הוא היחיד מבין המסגדים הכפריים באזור תל-אביב-יפו ששרד מאז 1948. השרידות הזאת הביאה גם לאינטימיות נדירה בין המקום לתושביו היהודים: אחת האימהות בכפר שלם כתבה לראש העיר במחאה על הכוונה לסגור את מועדון הנוער ביוני 1981 שהמקום "מהווה עבור הילדים בית שני"¹⁷. אין בכך כדי להציע נחמה או פיצוי על שישה עשורים של עוול. ועם

17. חנה זהר לראש העיר תל-אביב-יפו משה להט, 10 ביוני 1981, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו 4/11.

זאת, המאורעות שהתרחשו סביב המסגד באוקטובר 2000 ממחיישים שהחלופה עשויה להיות אלימה ומדממת הרבה יותר.

סיכום

בפרק זה בחנו שלושה מופעים של היסטוריה מרחבית ואת האופנים שבהם הם משקפים את התערערות מערכי הייצוג הקונוונציונליים שדרכם נכתבת ההיסטוריה. כל המקרים שבהם עסקנו מתעדים נוכחות ושרידות: החל בשמות הערביים השורדים את העברות הכפוי שעבר המרחב הישראלי, דרך ההתנגשות בין מציאות מרחבית ובין הניסיון לכפות שינויים רדיקליים בדמות תוכניות מתאר ובינוי, וכלה בהתפרצות האלימה כלפי השרידים המרחביים של העבר הערבי. הסטת המוקד המחקרי אל משקעים ועקבות, אל הגורמים שלקחו חלק ביצירתם ואל השפעתם על היחס בין אנשים למקום, חושפת את הסדקים במערכות הכוח התובעות בעלות בלעדית על עיצוב המרחב והבנייתו.

ללא ספק, האופקים שפותחת חקירה מעין זו עשויים להיראות צנועים למדי במבט ראשון, כמו חומרי הגלם המרחביים שמהם מורכבת היסטוריה כזאת. שכונת כפר שלם ממשיכה להיות עד היום מרחב הטרוגני שבו עבר והווה מתקיימים זה בצד זה ונסמכים זה אל זה ביחסים עדינים של תלות הדדית. מאבקם המתמשך של תושבים בכפר שלם נגד תוכניות הפינוי וההריסה של הבתים הערביים שהחל עם פרסום תוכנית 460 בתחילת שנות השישים ונמשך עד היום (כהן 2007) אינו חלק משיח השימור והמורשת הארכיטקטונית המתקיים בלהיטות רבה במרכז תל-אביב. המרחב שעליו נאבקים תושבי השכונה אינו מזוהה עם מורשת אדריכלית, תרבותית או לאומית, אולי בגלל חזותו הצנועה ואולי לנוכח מיקומו בשולי המטרופולין או בגלל הקונוונציות הנוקשות המתייגות מרחבים ומקומות מסוימים כבלתי ראויים ולכן בלתי נראים. לדוגמה, בסקר שביצעו סטודנטים לאדריכלות לאיתור וציון של מבנים בעלי חשיבות אדריכלית ברחבי תל-אביב נכתב שמסגד הכפר סלמה הוא "שריד יחיד" לכפר השוקק ששכן במקום. מעניין שהבית שבו חי מוכתאר הכפר סלמה, דוגמה אופיינית לבנייה פלסטינית מראשית המאה ה-20, עומד עד היום במרחק של כ-20 מטר מהמסגד, אך לא זוהה כשריד ראוי גם בעיני מי שטרחו לכלול את מסגד הכפר ברשימה אחת עם מבנים מפוארים וידועים בהרבה ברחבי העיר.

ההתנגדות המתמשכת של תושבי כפר שלם לתוכניות הפיתוח שמקדמות רשויות המדינה ויזמים פרטיים מאפשרת את השתמרות ההיסטוריה המרחבית של סלמה על פני השטח כחלק ממהלך החיים של התושבים. למרות כל מאמציהן של הרשויות, עברו של הכפר לא פינה את מקומו לטובת חזון פרברי

מאורגן והומוגני. אין מדובר רק בעברו הערבי של הכפר, אלא בכמה וכמה תקופות שחרטו את רישומיהן על המרחב. למשל, המבנה הצנוע של בית הכנסת ברחוב מח"ל שחלקו האחורי חושף את עברו כצריף במעברת סלמה א, וכן שיחי הגת הפזורים בגינות הבתים, הם טביעות אצבע מרחביות של מהגרים יהודים מתימן שיושבו במקום בתחילת שנות החמישים. גם ההרס אינו נעלם ומותיר את חותמו בדמות מבנים הרוסים הפזורים בסמטאות הצרות של מרכז השכונה, וגם בשכבות הלשון: הרס חלקו הדרומי של מרכז הכפר לטובת בניית פארק עשויה אולי להיראות מחיקה אלימה, אך במידה מסוימת של אירוניה נקרא המקום "פארק ראש הכפר". האם זהו רק מצג של שליטה המותיר את עברו הערבי של המקום תחת-מחיקה? ייתכן. אך אין בכך כדי להניח שהשליטה הזאת נותרת בלא מענה או שהשפעותיה מסייעות ליצירת מרחב הומוגני שמשקף נרטיב הגמוני סדור.

בחיפוש אחר המשקעים הנותרים בנוף, בשפה ובפרקטיקות היומיום, ההיסטוריה המרחבית חושפת את הפוטנציאל לניסוח מחודש של היחסים בין עבר להווה ובין אנשים למרחב. בחקירה ההיסטורית הזאת שכונת כפר שלם לא מחקה את סלמה אלא נסמכה עליו; בעקבות התנגדויות התושבים נאלצה הפנטזיה האגרסיבית של תוכניות המתאר להסתפק בחלופות חלקיות; פרקטיקות יומיומיות משמרות בצניעות עבר כואב של מלחמה, נישול, הגירה ופליטות. מתודה היסטורית זו יכולה לחלץ את הארכיון המרחבי הישראלי מהשתיקה שאופפת עדיין חלקים ממנו בלי להזדקק לטקסים או לסמלי זיכרון מובהקים, ולטוות היסטוריות קטנות, בלשונו של ולטר בנימין,¹⁸ כאלה שמסוגלות לתת מקום לעבר בצד ההווה וכחלק ממנו.

רשימת מקורות

- אזולאי, אריאלה, 2004. "תצלום לא חתום", ולטר בנימין, *היסטוריה קטנה של הצילום*, תל-אביב: בבל.
- אייל, גיל, 2004. "בין מזרח ומערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל", י' שנהב (עורך), *קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 201-223.
- אלגזי, גדי, 1999. "בין אדם למקום", *הארץ*, מוסף תרבות וספרות, חלק ב, עמ' 13, 6 באפריל 1999.

18. באחרית הדבר לתרגום העברי של *היסטוריה קטנה של הצילום* מדגישה אריאלה אזולאי (2004) כי "ההתחלה הראשונה, לפי בנימין, איננה רגע אחד מובחן בזמן ובמקום, אלא ריבוי אירועים, ממצאים, טכניקות, מטרות, יישומים, סוגי מכשירים ושימושים" (שם, 51).

- בנבנישתי, מירון, 1997. "המפה העברית", *תיאוריה וביקורת* 11 ( ): 29-11.
 בנימין, ולטר, 1996. "על מושג ההיסטוריה", *מבחר כתבים, כרך ב: הרהורים*, תל-אביב:
 הקיבוץ המאוחד, עמ' 318-309.
 גולן, ארנון, 1991. "מכפר נטוש לשכונה עירונית: סיפוחו של כפר סלמה לתל-אביב
 (1950-1948)", *מרחבים* 4: 85-71.
 —, 2001. *שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1950-1948*, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת
 בן-גוריון בנגב.
 חבר, חנן, 2004. "מפה של חול: מספרות עברית לספרות ישראלית", י' שנהב (עורך),
קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים
 והקיבוץ המאוחד, עמ' 414-437.
 חבר, חנן ויהודה שנהב, 2008. "יהודים ערבים: גלגולו של מונח", אוהזר בתאריך 6
 באוגוסט 2010 מתוך: www.zmanpedia.com.
 ידיעות עיריית תל-אביב, 1953. "שמות הרחובות ביפו הישראלית", *ידיעות עיריית*
תל-אביב 23(1-2): 26-25.
 יב, דן, 2004. *יפו, כלת הים: מעיר ראשה לשכונת עוני – דגם לאי-שוויון מרחבי*. תל-
 אביב: תמוז.
 יהושע, אברהם ב', 1972. *מול היערות*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 כהן, אבי, 2007. "כפר שלם: מאות שוטרים מפנים מתחם לא חוקי", אוהזר ב-6
 באוגוסט 2010 מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3486405,00.html.
 לאור, יצחק, 1995. "דברים שהשתיקה איננה יפה להם ('הלשון הקרועה')", *אנו כותבים*
אותך מולדת: מסות על ספרות ישראלית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 115-170.
 נוריאלי, בני, 2005. "זרים במרחב הלאומי: היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950-1959",
תיאוריה וביקורת 26: 42-13.
 קדמון, נפתלי, 1994. *טופונומסטיקון: ספר השמות הגיאוגרפיים בישראל*, ירושלים: כרטא.
 קדמון, נגה, 2008. *בצידי הדרך ובשולי התודעה*, ירושלים: ספרי נובמבר.
 רוטברד, שרון, 2005. *עיר לבנה, עיר שחורה*, תל-אביב: ככל.
 רוקח, ישראל, 1949. "על תל-אביב רבתי", *ידיעות עיריית תל-אביב-יפו* 19 (56): 74-73.
 רותם, אלי, 1972. "תושבי כפר שלם ממתינים לפיצויים", *מעריב*, 16 במאי 1972.
 שגב, תום, 1984. *1949: הישראלים הראשונים*. ירושלים: דומינו.
- Abu Sitta, Salman, 2006. "Reversing Ethnic Cleansing: The Right to Return Home," *Palestinian Land Society*, 8 June 2006, retrieved 10.7.10 from .
 Azaryahu, Maoz, 1992. "Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin," *Journal of Contemporary History* 21(4): 581-604.
 —, 1996. "The Power of Commemorative Street Names," *Environment and Planning D: Society and Space* 14: 311-330.
 Azaryahu, Maoz, and Arnon Golan, 2001. "(Re)naming the Landscape: The Formation of the Hebrew Map of Israel 1949-1960," *Journal of Historical Geography* 27(2): 178-195.
 Benvenisti, Meron, 2000. *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land since 1948*, Berkeley and Los Angeles: California University Press.

- Berman, Marshall, 1983. *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, London: Verso.
- Bethlehem, Louise, 2006. *Skin Tight: Apartheid Literature Culture and its Aftermath*, Pretoria: South Africa University Press.
- Bhabha, Homi K., 1985. "Sly Civility," *October* 34: 71-80.
- , 1994. *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Carter, P., 1987. *The Road to Botany Bay*, New York: Alfred A. Knopf.
- Chakrabarty, Dipsh, 2000. "Subaltern Studies and Postcolonial Historiography," *Nepantla: Views from South* 1(1): 9-32.
- Chatterjee, Partha, 1994. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Confino, Alon, 1997. "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method," *erican Historical Review* 102(5): 1386-1403.
- Darian-Smith, Kate, Liz Gunner, and Sarah Nuttall (eds.), 1996. *Text, Theory, Space: Land, Literature and History in South Africa and Australia*, London: Routledge.
- de Certeau, Michel, 1984. *The Practice of Everyday Life*, Berkley: California University Press.
- Falah, Ghazi, 1996. "The 1948 Israeli-Palestinian War and Its Aftermath: The Transformation and De-Signification of Palestine's Cultural Landscape," *Annals of the Association of American Geographers* 86(2): 256-285.
- Gluck, Mary, 2005. *Úular Bohemia: Modernism and Urban Culture in Nineteenth-Century Paris*, Cambridge Mass. and London: Harvard University Press.
- Golan, Arnon, 1995. "The Demarcation of Tel Aviv-Jaffa's Municipal Boundaries Following the 1948 War: Political Conflicts and Spatial Outcome," *Planning Perspectives* 10: 383-398.
- Griffiths, Gareth, 1994. "The Myth of Authenticity: Representation, Discourse and Social Practice," in C. Tiffin and A. Lawson (eds.), *De-Scribing Empire: Post-coloniality and Textuality*, London: Routledge, pp. 70-85.
- Hadawi, Sami, 1988. *Palestinian Rights and Losses: A Comprehensive Study*, London: Saqi.
- Hever, Hannan, 2001. *ducing the Modern Hebrew Canon: Nation Building and Minority Discourse*, New York and London: New York University Press.
- Holston, James, 1989. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília*, Chicago: Chicago University Press.
- Khalidi, Walid (ed.), 1992. *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, research and text by Sharif S. Elmusa and Muhammad Ali Khalidi, Washington DC: Institute for Palestine Studies.
- King, Anthony D., 1995. "Writing Colonial Space: A Review Article," *Comparative Studies in Society and History* 37(3): 541-554.
- Leshem, Noam, 2010. *Taking Place: Spatial History in Israel and the Case of Salama/Kefar Shalem*, PhD Dissertation, The London Consortium, University of

- London.
- Lestringant, Frank, 1994. *Mapping the Renaissance World: The Geographical Imagination in the Age of Discovery*, Cambridge: Polity.
- LeVine, Mark, 2005. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948*. Berkeley: California University Press.
- Mann, Barbara, 2006. *A Place in History: Modernism, Tel Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Morris, Benny, 2004. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Noyes, John K., 1992. *Colonial Space: Spatiality in the Discourse of German South West Africa 1884-1915*, Chur and Reading: Harwood.
- Parsons, Deborah L., 2003. *A Cultural History of Madrid: Modernism and the Urban Spectacle*, Oxford and New York: Berg.
- Prakash, Gyan, 1990. "Writing Post-Orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography," *Comparative Studies in Society and History* 32(2): 383-408.
- , 1992. "Postcolonial Criticism and Indian Historiography," *Social Text* 31-32: 8-19.
- Ryan, Simon, 1994. "Inscribing the Emptiness: Cartography, Exploration and the Construction of Australia," in C. Tiffin and A. Lawson (eds.), *De-Scribing Empire: Post Colonialism and Textuality*, London: Routledge, pp. 115-130.
- , 1996. *The Cartographic Eye*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Slyomovics, Susan, 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*, Philadelphia, Pennsylvania: Pennsylvania University Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, 1976. "Translators preface", in J. Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. xxi-lxxxvii.
- Wojtowicz, Robert, 1996. *Lewis Mumford and American Modernism: Eutopian Theories for Architecture and Urban Planning*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Yeoh, Brenda, 1996. *Contesting Space: Power Relations and the Urban Built Environment in Colonial Singapore*. Kuala Lumpur and New York: Oxford University Press.
- Zerubavel, Yael, 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago and London: Chicago University Press.